

Wij keren ons voorlopig van deze monsterachtige verraadgevallen af, tot wij verder in dit hoofdstuk het verraad onder de illegale werkers breedvoeriger zullen behandelen. Het zijn gelukkig heel zeldzame uitzonderingsgevallen gebleven in de lange rij der vrouwen, die in de verzetsstrijd een rol hebben gespeeld en wier moed en volharding, wier doorzettingsvermogen en bovenal wier trouw hierdoor te schoner blinken.

6. KARAKTERVORMING IN HET ILLEGALE WERK EN PSYCHOLOGIE

In de bezettingsjaren is het karakter van personen zowel als van groepen der bevolking op verrassende en dikwijls ontstellende wijze bloot komen te liggen.

Tevoren verliep het leven kalm en rustig, beschermd door de wetten en verordeningen van een ontwikkelde rechtsstaat. De van aanleg angstigen vielen niet op, want er was niets om angstig voor te zijn. De moedigen openbaarden zich niet als zodanig, want er was weinig moed nodig voor het leven. Niet iemands karakter maakte hem tot een persoon van gewicht, maar zijn geleerdheid, verstand, inzicht, positie, geld of titel en een zekere flair om zich te presenteren. Wij waren daar zo aan gewoon geraakt, dat wij aan de persoon achter het ambt, achter zijn positie, dikwijls geen of weinig aandacht meer schonken. Wij eerden maar al te vaak het ambt, de positie, de titel zelf. De moedige en de laffe, de betrouwbare en de in wezen onbetrouwbare, de menslievende en de egoïst, de man van karakter en de karakterzwakke, ze werkten naast elkaar op één fabriek, stonden beiden op de kansel, waren beiden bij de politie, zaten samen op het kussen in een of ander regeringsambt, en in hun werk was misschien niet zo heel veel verschil.

Toen kwam de oorlog. De dijken, die persoonlijke vrijheid en veiligheid hadden beschermd, werden door de bezetter eerst langzaam ondermijnd, vervolgens, nu hier, dan daar, plotseling geheel vernietigd. Een vloed van onzekerheid, onrecht en barbaars geweld sijpelde eerst langzaam door, stortte zich dan met verbijsterende snelheid op het volk, dat zo lang in vrede en rust had gewoond. En bijna alles, wat iemand tot nu toe aanzien had gegeven, viel daarmee weg. Geen geld, naam, positie, zelfs geen geleerdheid of kennis, konden iemand nog redden van het doen van een persoonlijke keuze. Wie hij ook was, ieder was gedwongen om tegenover de veranderde toestand zijn houding te bepalen. Tot nu toe waren het woorden en nog eens woorden geweest, die iemand tot een persoon van invloed hadden gemaakt, nu gold het, die woorden in daden om te zetten. Tot nu toe had men dikwijls slechts over principes gesproken, nu gold het, ze te beleven. Nu bleek het of die woorden en die principes phrase waren geweest, of overtuiging, leuze of belijdenis.

En toen zag men het gebeuren, dat meerdere mensen, die voorop hadden gestaan in de tijd, toen er nog geen gevaren dreigden, zich terugtrokken en als gaarne vergeten burgers zich nestelden in de „schuilkelder”. Dat anderen, die zich om den brode niet terug konden trekken, bv. ambtenaren, tot een compromis en tot een telkens vernederender compromis bereid waren. En bij een groeiend verzet waren het dezulken, die de noodzaak daarvan niet wilden inzien, omdat dat verzet hun houding streng veroordeelde. Hun plaatsen als leidende figuren in hun omgeving of in het land werden langzamerhand ingenomen door anderen en het is opvallend, dat onder de laatste zoveel kleine, bescheidene, onopvallende mensen waren, mannen die tot nu toe in de achterste gelederen hadden gestaan en die nu een moed en een onverzettelikheden aan de dag legden, waarvan zij zich zelf nimmer bewust waren geweest. Is het niet typerend, dat de landelijke leiding van de KP in haar eerste samenstelling gevormd werd door een banketbakker, een klerk en een tuinder?

En zo kon het ook gebeuren, dat een eenvoudige timmerman, met niet veel meer dan lagere-school-ontwikkeling, die vroeger eerbiedig aan zijn petje tikte, als de burgemeester voorbijkwam, nu vrijmoedig bij hem binnenstapte om hem de les te lezen over zijn slappe

*Een luchtfoto van het concentratiekamp Vught. Men ziet op de achtergrond de in het vierkant gebouwde bunker. Geheel rechts op de foto bevindt zich de schietbaan, waar in Augustus en September '44 bij het naderen der geallieerden, de illegale werkers bij 25 tegelijk a.h.w. aan de lopende band gefusilleerd werden.
Luchtopname „AEROFOTO K.L.M.”*

houding als vaderlander. En dat een vrouwtje, dat altijd onopvallend tussen de schare kerkgangers op haar plaats had gezeten en weinig critiek had gehad op de preken van de dominee, hem nu in scherpe bewoordingen aanviel, omdat hij verzuimde, te bidden voor de koningin. Maar de dominee en de burgemeester, die ook nu vooraan bleken te kunnen staan, werden dubbele eer waardig geacht en waren alras de vraagbaak en de steun voor hun gemeente.

De openbaarwording van het karakter in de eerste tijd van het verzet bracht op zich zelf reeds een zekere karakterontwikkeling mee. Iedere bewustwording van latente geestelijke waarden doet iemand meer rijpen tot een persoonlijkheid. Men mene echter niet, dat het altijd juist de van nature moedigen waren, die voorgingen in het verzet. Integendeel, de eerste kleine verzetsdaden werden bijna altijd in angst en vreze verricht. De eerste onderduiker in Andijk bv., het dorp dat later in volkomen gemoedsrust aan ongeveer 450 onderduikers onderdak zou verschaffen, werd verwacht in een stemming, „welke aan zelfmoord pleegt vooraf te gaan”. Een kelder werd als slaappleeds ingericht, en nooit mocht de onderduiker het huis verlaten. De eerste onderduikers werden angstvallig verborgen gehouden. Rietmatten werden geplaatst zodat ze af en toe in de buitenlucht konden verkeren zonder gezien te worden. En toen een verzetsman in Drente, die later voor de overval op een gevangenis niet terugschrok, zijn eerste onderduiker in huis gekregen had, kon hij de eerste nacht van angst niet slapen en was niet gerust, voor er een schuilplaats was ingericht onder de vloer met een ontvluchtgang naar buiten.

„Niet hij is een held, die geen angst kent,” was de mening van Johannes Post, „maar hij, die zijn angst weet te overwinnen in het geloof.” Dit woord is al te weinig bekend geraakt in de bezettingstijd. Vele, en vooral jonge illegale werkers, hebben zich geschaamd en aan hun bekwaamheid als verzetsman getwijfeld, omdat de angst hen telkens weer overviel. Dit heeft voor velen een innerlijke strijd meegebracht, die voor een groot deel voorkomen had kunnen worden, indien ze geleerd hadden het optreden van angst vóór het uitvoeren van een belangrijke en gevaarlijke daad als een natuurlijk verschijnsel te beschouwen. Nu zijn ze tenslotte meestal tot dat inzicht gekomen ten koste van heel veel zenuwkracht, maar toch ook met een winst aan wilskracht en geloof.

Werkte de persoonlijke keuze, waarvoor iedere Nederlander kwam te staan, reeds als een zeef, de praktijk van het illegale werk deed het ook. Zij, die door gebrek aan moed — d.i. gebrek aan zielskracht of geloof om hun angst te overwinnen — of door onbetrouwbaarheid ongeschikt bleken, vielen vanzelf na enige tijd uit of werden uit de organisatie verwijderd. Het laatste is heel weinig voorgekomen. Eén voorbeeld: Na de overval op het DK van Kloosterzande ging ieder der deelnemers zijns weegs. Ieder had zijn vaste duikadres en de bonnen waren al weg met de auto. Eén van hen verdwaalde echter en kwam bij een boer terecht. Midden in de nacht klopte hij daar aan en zei huilend tegen de boer, die hem te woord stond: „Wat heb ik nou gedaan, nou heb ik het DK van Kloosterzande leeggehaald.” De boer was gelukkig een goed vaderlander en zei: „Man, wat jij gedaan hebt, is het beste wat je kon doen. Vooruit, ga daar in de schuur slapen.”

Toen de vrienden deze KP'er een week later spraken en ter verantwoording riepen, omdat hij de zaak in groot gevaar had gebracht, vertelde hij een ander verhaaltje: „Toen jullie weg waren, ben ik in mijn eentje nog terug gegaan om te kijken of jullie de bewakers wel goed gebonden hadden; en het was wel goed ook, want er was er een bijgekomen en die heb ik een klap op zijn kop gegeven.”

Deze man is natuurlijk uit de KP verdwenen. Uit zijn geschiedenis blijkt, dat lafheid en onbetrouwbaarheid hier samen gingen, wat niet zelden het geval is.

En nu een verhaal, dat als tegenhanger kan dienen en dat aantoont, hoe men soms zo gewend was aan het gevaar, dat het in het geheel geen indruk meer scheen te maken en dat het leek, alsof men er mee speelde.

Bertus, een koerier uit Hoozevee, vertrok met een harmonica, waarin enkele honderden bonkaarten, naar Groningen en kreeg de opdracht, met tabakskarten terug te komen. Op het perron in Groningen stond de landwacht uit Assen, die hem naar zijn PB vroeg. Dat wou Bertus niet laten zien, voor hij de officiële aanstelling van de landwachters had gezien. Die wilden ze hem niet tonen, hij moest maar geloven, dat ze tot de landwacht behoorden. Maar Bertus hield het been stijf: eerst aanstelling zien. Volgens de krant mocht hij dat vragen.

„Dan mee naar Assen,” zei de landwacht. Bertus vond dit goed en met zijn harmonica-koffer plus inhoud ging Bertus mee naar Assen.

Hij moest voor de commandant verschijnen en toonde zijn PB.

„Waarom nu wel?” vroeg de commandant.

„Wel,” zei Bertus, „ik kan hier aan alles wel zien, dat ik bij de officiële landwacht ben.” Bertus mocht op het bureau wachten op de trein.

„Een kop koffie?” vroeg de commandant.

„Graag,” zei Bertus.

Hij wachtte. Hij keek het lokaal eens rond en ontdekte de portretten van Hitler en Mussert. Toen kon hij niet nalaten, daarover een schampere opmerking te maken.

De commandant zei met een vloek: „Nu krijg je ook geen koffie meer.”

„Mag ik dan een glas water?” vroeg Bertus laconiek.

Dat kon hij krijgen. Daarna stapte hij op. Bracht de bonkaarten in Groningen en nam de tabakskaarten weer mee terug. Zijn kameraden zaten al in angst, omdat ze gehoord hadden van zijn arrestatie. Ze vonden hem een held, maar ook een kaffer. Een koerier met zulke opdrachten behoorde volgens hun mening voorzichtiger te zijn.

Onder de jongere illegale werkers, vooral onder de KP'ers zijn in de begintijd wel eens enkelen geweest, die van een zekere branie-achtigheid niet vrij te pleiten waren. Ze speelden graag een beetje met hun revolver en toen Piet eens door een paar meisjes werd geplaagd, dat hij er toch niet mee schieten kon, bewees hij, dat hij dat wel kon en schoot een der meisjes door haar dij, waarna de kogel een goed heenkomen zocht in de piano, waar hij en passant een snaar haar zwanenzang deed zingen. Duitse Albert beklagt zich, dat enkele deelnemers aan de overval op het bevolkingsregister te Amsterdam door hun jeugdige loslippigheid de oorzaak zijn geworden van hun eigen arrestatie en die van bijna al hun vrienden. En het is de ervaring van meerderen, dat de overweldigende vreugde over het gelukken van de eerste acties sommige jongeren wel eens te veel is geworden, zodat ze die op een of andere manier spuien moesten. Maar dit blijven toch uitzonderingen, die spoedig geheel verdwenen in de levensgevaarlijke ernst van de strijd. Het werd zulke mensen ook spoedig aan het verstand gebracht, dat ze voorzichtiger behoorden te zijn. Het was ook erg moeilijk om te zwijgen over een groot succes, zelfs tegen familie en goede vrienden. Maar in Friesland had men een even grote hekel aan praters als aan „wilden”, dat waren degenen, die zonder voorafgaand overleg en met groot risico pleegden te werken, en men liet zich niet met hen in. Regel was — en niet alleen in Friesland, maar in het gehele land — dat iedere illegale daad van betekenis in urenlange besprekingen werd overlegd en op zijn noodzakelijkheid, wenselijkheid en het risico, niet alleen voor de medewerkers maar ook voor anderen, werd gekeurd.

Men heeft zich tijdens de oorlog en kort daarna wel eens bezorgd afgevraagd, wat men straks zou moeten beginnen met de jonge illegale werkers. Men vreesde dan, dat ze ongeschikt zouden zijn geworden voor het maatschappelijk leven. Ze hadden geweld tegenover geweld geplaagd, list tegenover list. Ze hadden inbraken gepleegd, de overheid misleid, verraders vermoord en een zeer ongeregeld leven geleid. De oppervlakkige beschouwer moest wel vrezen, dat ze tot sociale elementen in de samenleving zouden zijn geworden. In het algemeen gesproken is niets minder waar gebleken. Wie deze vrees

Dit pistool werd na de bevrijding gevonden op de binnenplaats van het Huis van Bewaring aan de Weteringschans te Amsterdam: een stille getuige van de verschrikkelijke strijd, die bij de verraden overval onder leiding van Johannes Post op deze gevangenis ontstond. (Zie I, pag. 378 e.v.)

koesterde, toonde daarmee, dat hij van de geest, die de jongens bezielde, niet het minst begrepen had. De hoog-idealistische beweegredenen, die hen bij hun werk leidden, stonden er borg voor, dat de goede eigenschappen van hun persoonlijkheid door hun avontuurlijke daden niet werden verkracht. Men moet niet vergeten, dat geen persoonlijke belangen de daden der illegale werkers hebben bepaald, dat ze die juist hebben moeten verloochenen om zich aan dit werk te kunnen geven. Persoonlijke haat en wraakzucht hebben hen heel weinig bij hun werk geleid; wel kwam het voor, dat die hen na de arrestatie van vrienden of na een wrede daad van de bezetter tijdelijk beïnvloedden, maar de grond van hun verzet was geen haat, maar liefde: mensenzelfliefde, vaderlandsliefde, liefde tot het beginsel, liefde tot God. Zij voelden zich geen alleenstaanden, geen „losgeslagen elementen”, die een eigen doel nastreefden, maar gezonden, geroepen, uitvoerders van het recht in een staat van rechteloosheid en als zodanig uitvoerders van de wil der regering of heel dikwijls zelfs uitvoerders van de wil Gods.

Dat legde hun een verantwoordelijkheid op, waarvan zij zich zeer goed bewust zijn geweest en die ons treft, wanneer wij hun daden beschouwen. Dit wist ook de infame verrader Seyss-Inquart wel, toen hij ze terwille van zijn leugenachtige propaganda „beroepsmisdadigers en a-socialen” liefde te noemen.

Van de nauwheid van hun geweten, die bij hun illegale operaties aan de dag trad, zouden vele voorbeelden aan te halen zijn. Zo is zelden of nooit een verrader geliquideerd, of het gevaar van zijn zijde moest terdege vast staan en vrijwel steeds was er in de kleine kring der medewerkers, soms versterkt door een geestelijke of iemand met autoriteit, „recht” over hem gesproken. Als norm werd genomen, niet allereerst wat de beklagde reeds op zijn geweten had, maar welk gevaar hij in de toekomst voor de illegaliteit betekende. In Friesland bestond zelfs een veemgericht, waarin leden der rechterlijke macht zitting hadden, zodat men zich daar voor iedere liquidatie op een rechterlijke uitspraak beroepen kon.

Bij een overval op een gemeentehuis door de ploeg van Johannes Post, moest een lid van het personeel, dat trachtte alarm te maken, met de harde hand tot rede worden gebracht, waarbij zijn bril in stukken vloog. Hij kreeg onmiddellijk tien gulden uitbetaald voor de reparatie.

Misschien is dit een geestigheid geweest. Maar wat zegt men van het terugbrengen van duizend bonkaarten na een distributiekraak, toen gebleken was, dat deze kaarten over waren? Het bleek moeilijker te zijn dan de kraak zelf. Toen de ambtenaren verteld werd, dat zij verantwoordelijk waren voor de bescheiden en hen een lijst met de aantallen en de soort der kaarten ter hand werd gesteld, begonnen deze alarm te slaan, zodat de KP'ers haastig moesten verdwijnen. Bij de overval op het distributiekantoor te Maartensdijk werd een bedrag van ruim f 200,— meegenomen. De KP heeft dit bedrag per postwissel teruggestuurd met als afzender K. R. Akers, Welgelukt 472 (nr. van de distributiekring), Amsterdam.

„Bij de overval op het DK te Edam dachten de overvallers, dat het kantoor bewaakt zou worden door een NSB-agent. Er werd dan ook korte metten met hem gemaakt, toen hij op het bevel „handen omhoog” even aarzelde. Hij werd door drie kogels getroffen. Later bleek, dat de aflossing nog niet gekomen was, waardoor men helaas een „goede” had getroffen. Hij werd in het stadsziekenhuis te Purmerend opgenomen en ondervond van de zijde der KP veel belangstelling. Na zijn spoedig herstel werd hij lid van de KP.”

„Bij een kruidenier in Kollum bevond zich na September '44 nog een partijtje koffie en thee. Het was een der illegale werkers aldaar ter ore gekomen, dat de een of andere Duitse instantie deze voorraad zou komen afhalen. Hierop werd besloten deze voorraad veilig te stellen. Geale, een der provinciale leiders der KP, gaf hiervoor toestemming. Men

kraakte de partij, doch beloofde de kruidenier, dat hij na de bevrijding alles weer terug zou krijgen. De voorraad werd ergens opgeslagen en men bracht alles weer terug na de bevrijding, hoewel de ge-co (gemeentelijk commandant der BS) bevolen had de koffie en thee in te leveren. Men was gebonden aan de destijds aan de kruidenier gedane belofte.” Een ernstig probleem was de vraag, of men geld moest vragen voor bonkaarten. Geld vragen betekende, dat men er niet gemakkelijk mee omsprong onder de onderduikers, terwijl zodoende tevens in de financiële lasten van het verzet bijgedragen werd. Bovendien konden met name vele Joden het zeer goed betalen. Daar stond tegenover, dat men zo gemakkelijk de schreef over kon gaan naar de zwarte handel, want de prijzen kwamen in het begin ongeveer overeen. Reeds spoedig kwam men daarvan terug en werd een bedrag van max. f 10,— gesteld. Dit werd later f 2,50 en tenslotte moest men de bonkaarten voor niets overhandigen en mocht men ten overstaan daarvan slechts bij hen, die het missen konden, vragen om een bijdrage.

Wij weten wel en willen ook niet verhelen, dat op de regel uitzonderingen waren: beschamende, van de enkelen, die in het verzet op avontuur uit waren; ook tragische, van hen, die het goed bedoelden, maar voor wie de verantwoordelijkheid voor het beheer van gelden of in de omgang met een koerierster op den duur te zwaar was. Het leven van deze te zwaar beproefden is daardoor soms voorgoed ontwricht. Gelukkig is bij anderen alles weer terecht gekomen. Doch zeker is, dat wij in deze gevallen van ontsparing met hoge uitzonderingen te doen hebben.

Naast het nauwe geweten en het sterke verantwoordelijkheidsgevoel van het merendeel der illegale werkers treft ons hun grote trouw, aan de kameraden zowel als aan het beginsel waarvoor zij streden. Zij hebben die trouw beleefd in dikwijls heroïsche daden, die na tientallen van jaren nog bezongen zullen worden.

Een prachtig voorbeeld van trouw tot in de dood vinden wij in de heldenstrijd van de gebroeders Daan en Koos (Pieter en Jacob P. Gootjes †), waarin zij beiden het leven lieten. Ze werden zwaar door de SD gezocht en op 11 Februari '44 ten huize van Klaas Bos (†) te Middelstum ten gevolge van verraad plotseling overvallen. Van overgave wilden zij niet weten, vooral ook, omdat zij vreesden de martelmethode der Duitsers niet te kunnen doorstaan, zonder dat hun de een of andere mededeling, die voor hun vrienden gevaarlijk zou kunnen zijn, zou kunnen ontglippen. Liever verkozen zij met de wapens in de vuist te sterven. Het gelukte hun, de bevelvoerende officier zwaar te verwonden, zodat de vijand aanvankelijk terugweek. Biddend bereidden zij zich, onder de kogels van de Duitsers, die het huis omsingeld hadden, voor op het einde. Na het gebed verklaarden zij beiden bereid te zijn om te sterven. Een laatste poging om te vluchten mislukte. Jaap werd in het been gewond en kon niet goed meer meekomen. Wel kon Piet nog weggelopen, maar de trouw aan zijn jongere gewonde broer verbood hem dit. Een uur lang verdedigden zij zich op een weiland tegen de hen omringende vijanden, terwijl zij papieren, die anderen nog konden schaden, verbrandden. Tenslotte vielen ze onder het mitrailleurvuur van een uit Groningen te hulp geroepen afdeling van twintig Duitse soldaten. Toen men hen vond lagen ze met de armen om elkaar gestrengeld in hun bloed.

Van trouw aan het beginsel getuigt de houding van de vader van Piet Brinkman (Pieter E. Hut †), die na het sneuvelen van zijn zoon van diens vrienden eiste, dat zij door zouden gaan met hun werk, en evengoed die van Zeeuwse Jaap, die na de bevrijding van zijn provincie met de laatste boot vluchtende NSB'ers naar Holland ging om daar de strijd voort te zetten.

Toen voor deze soort mensen de bevrijding kwam, viel het de meesten van hen niet moeilijk om na een tijd van overgang tot het gewone maatschappelijke leven terug te keren. Hoe groot was hun heimwee daarnaar niet geweest tijdens de periode van hun omzwervingen!

Een opname van het concentratiekamp in Amersfoort. Men ziet de barakken, de dubbele prikkeldraadomheining en twee wachttorens.

De illegaliteit deed veel te snel en te gemakkelijk naar sommige mening, vrijwillig afstand van de invloed en de bevoorrechte positie, die zij na de bevrijding bezat en ging weer op in het volk, waartoe zij behoorde. En al waren hun teleurstelling en hun ergernis dikwijls groot, als zij zagen, hoe de schuilkelder-mensen, die van hun werk geprofitteerd hadden, zich nu weer naar de voorgrond trachtten te dringen, al konden zij het moeilijk eens zijn met zuivering en be-

rechting, al konden zij voor uniformen, titels en posities op zich zelf moeilijk eerbied meer hebben, nu zij de betrekkelijke waarde hiervan hadden gezien, dit alles heeft slechts in een paar uitzonderingsgevallen tot ongeregelde heden geleid. Overigens onderwierp men zich zonder veel tegenwerking aan een overheid, met welks beleid in het bijzonder de werkers in de LO en de LKP het moeilijk in alle opzichten eens konden zijn, maar tot welks totstandkoming op democratische wijze men mede zijn leven had gewaagd.

De jongeren hadden het over het algemeen het moeilijkst. Die waren pas in de bezettingstijd bewust gaan leven en dat leven was het verzet. Zo bestond er voor hen niets anders dan dit verzet, met het gevolg, dat zij wel zeer eenzijdig tegenover het leven stonden — reeds tijdens de oorlog, maar vooral daarna — en voor iemands waarde als persoonlijkheid geen andere maatstaf aanlegden dan die van zijn houding in de bezettingstijd.

Voor een deel zijn zij het geweest, die in hun eigenwaan de illegaliteit zo snel onbemind hebben gemaakt bij het Nederlandse volk, want zij staken hun mening meestal niet onder stoelen en banken en zullen voor hun eenzijdigheid geestelijk hebben moeten boeten. Maar voor een veel groter deel zijn het de „Septemberartisten” en de „Meikevers” geweest, die het verzet na de oorlog een minder goede naam bezorgden. Vóór September '44 groeide het verzet organisch en kwamen in het algemeen slechts zij er in, die voor zich zelf de verantwoording durfden nemen. Rondom de Septemberdagen werd het mode om in het verzet te gaan, het scheen toen ook veel minder gevaarlijk, men kwam soms tot het verzet in een roes. Na de bevrijding waren de beide soorten van verzetslieden vrij nauwkeurig te onderkennen door de houding die zij tegenover de Duitsers en de gevangenen genomen NSB'ers aannamen. Merkwaardig voor de karaktervorming in de illegaliteit is het feit, dat de oude verzetslieden veel sportiever stonden tegenover hun vroegere vijanden dan zij, die van het verzet maar wat gemaakt hadden en een groot deel van het publiek. De laatsten maten zich een houding van haatdragendheid aan, maar zelfs bij hen, die zwaar van de Duitsers geleden hadden, kwam het maar zelden voor dat zij door haat beheerst werden. Zij hadden hun strijd gestreden, zij waren dankbaar dat hun het wonder was overkomen, dat zij de bevrijding mochten beleven en bijna zonder uitzondering was hun verlangen groot

om zo spoedig mogelijk tot een rustig burgerbestaan terug te keren. Nu leven ze weer onder ons, even onopvallend als vroeger. Zij, die de meest gewaagde operaties hebben verricht, staan weer achter de toonbank in de kruidenierswinkel, zitten op hun kantoorkruk, reizen het land rond als vertegenwoordiger. Zij weten echter zelf het best, hoe zeer zij veranderd zijn, hoe zeer de grote mate van vrijheid en verantwoordelijkheid in de illegaliteit en de noodzaak van zelfstandig handelen hun persoonlijkheid hebben gevormd, hoeveel nuchterder, hoeveel zuiverder zij tegenover het leven en tegenover de dood zijn komen te staan. Zij hebben meestal een harde leerschool doorgemaakt, waarin zij geestelijk zijn gegroeid. Maar velen uit hun gelederen zijn omgekomen in de kampen of neergeschoten. En anderen bevinden zich in de sanatoria, omdat hun gezondheid of hun zenuwkracht zijn geknakt in de vaak bovenmenselijke vermoeienissen van de strijd.

7. GEESTELIJK LEVEN

Het is een algemeen voorkomend verschijnsel, dat de mens, wanneer zijn levensweg gevaarlijk wordt en de dood hem aangrijnst, dikwijls intuïtief geneigd is om de godsdienst als vluchtheuvel te gebruiken, ook al heeft die tot nu toe heel weinig voor hem betekend. Er is — de uitzonderingen van oprechte bekering door de nood daargelaten — in de meeste gevallen niet veel reden om zich daarover te verheugen, eerder om er nogal sceptisch tegenover te staan, want de terugval in de vorige, dikwijls onverschillige en oppervlakkige levenshouding is bijna even algemeen als het verschijnsel van de „bekering” zelf. Het woord „gevangenisbekering” heeft niet ten onrechte een twijfelachtige klank gekregen. Er is in sommige gevallen eerder sprake van bijgeloof dan van geloof, van zorg om zich zelf dan van liefde tot God; het komt wel eens neer op een zeer egoïstisch veilig trachten te stellen van zijn eigen belangen. Het feit moge dan beschouwd kunnen worden als een erkenning van de waarheid, dat in God de laatste toevlucht ligt voor de mens, tot veel meer dan die erkenning komt het soms niet, en met een verdieping van het geestelijk leven schijnt deze crisis dikwijls niet veel te maken te hebben.

Iets anders staat het naar onze mening met de mensen, die bewust en in volle geestelijke vrijheid het gevaar gekozen hebben boven een betrekkelijke veiligheid en meestal om redenen, die met hun eigen belang al zeer weinig te maken hadden. „Het hart, dat het niet laten kon, schuwt nimmer het gevaar”, wanneer het gaat om de verdediging van de hoogste goederen, om recht en vrijheid voor de onderdrukte en vervolgte landgenoten. Neen, het schuwt het niet, wanneer het voor de keuze staat. Maar wanneer het gevaar dichtbij komt, dan is het menselijk en natuurlijk, dat ook dit hart ineenkrimpt en een toevlucht zoekt om zich te bergen. Heel wat illegale werkers zullen dan ook kunnen getuigen, dat zij nooit op een zo hoog geestelijk peil geleefd hebben als in de bezettingstijd en dat het hun na de bevrijding, toen zij weer in hun rustige burgerlijke werk waren teruggekeerd, onmogelijk bleek, zich op dat zelfde peil te handhaven.

Dat geldt voor bijna allen — ook voor hen, die uit andere dan orthodox-christelijke beginselen geleefd hebben. Ook voor hen, die intuïtief voor het werk gekozen hadden, gedrongen door hun rechtsbewustzijn of door de normen van de christelijke zedeleer, zoals die latent in ons volksleven verankerd liggen. Het gevaar, waaraan men zijn leven blootstelde, drong echter tot bewustmaking van de motieven, waarnaar men handelde. Niemand kon dit werk weifelend en twijfelend verrichten. De vraag, waarom en waartoe men dit werk eigenlijk deed, heeft alle illegale werkers in alle bezette gebieden bezig gehouden. En wanneer men dan tot het inzicht kwam en het telkens weer moest erkennen, dat deze motieven zuiver waren, dat men in zijn volste recht stond en voor God en zijn geweten zelfs niet anders mocht handelen dan men deed, dan gaf dat een innerlijke